

**İLHANLI DEVLETİ VEZİRİ
REŞİDÜDDİN FAZLULLAH HEMEDANİ
(1248 – 1318)'NİN TARIM BİLİMLERİ TARİHİ
AÇISINDAN ÖNEMİ***

Dr. Harun Dıraman

Tarım ve Köyşleri Bakanlığı Zeytincilik Araştırma Enst.

Özet: Bu çalışma, aslında İran'lı bir hekim,yazar ve tarihçi olan ve Reşiddüddin Tabib olarak da bilinen Reşiddüdin Fazlullah Hemadani (1247-1318)'in zirai faaliyetlerinin incelenmesidir. Ayrıca o, İrândaki İlhanlı Devletinin Başkenti Tebriz'de bulunan Baş Veziriydi .Onun etnik kökeni Yahudi olup, kendisi otuzlu yaşlarda İslam dinini seçmişti. Onun tarafından yazılan Âsâr-ı ve Ahyâ, ortaçağ boyunca İslami zirai eserler içinde ilk Farsça kitap olarak bilinmektedir.Onun bu eseri toplama bir eser olup, 24 bölüme ayrılır; meteoroloji, tarla tarımı, bahçe tarımı ve ağaç yetiştirme, arıcılık,böcek ve diğer zararlıların tahribatı, çiftçilik, hayvancılık, mimarlık, kale inşası, gemi yapımı, madencilik ve metalurjiye ilişkin bilgilerden oluşmaktadır. Bu çalışmanın amacı Reşiddüdin Fazlullah Hemadanin tarımsal faaliyetleri ile birlikte onun ünlü eserini Türk Bilim Dünya'sına kısaca tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Reşiddüddin, İlhanlı Devleti, tarım, bahçe sanatı, Âsâr-ı ve Ahyâ.

Abstract: In this article, were examined the agricultural activities of Rashid ad-Din Fadhlullah Hamadani (1247-1318) ,also as known Rashid al-Din Tabib and he actually was a Persian physician, writer and historian. Also, He was the grand vizier in Tabriz of Ilkhanid State of Iran. He was by origin a Jew ans was converted to islam at the age of thirty. The Athar wa Ahya written by him is known as the first Persian book in Islamic agricultural manuscripts during medieval ages His book is a collection,divided into 24 chapters, of data concerning meteorology, agriculture, arboriculture, apiculture, the destruction of insects and other pests, farming, stockbreeding, architecture, fortification, shipbuilding, mining, and metallurgy. The aim of this study, is to briefly met his famous book together with the agricultural activities of Rashid ad-Din Fadhlullah Hamadani into Turkish Scientific World.

Key Words: Rashid al din, Ilkhanid state, agriculture, arboriculture, Âthâr-i wa Ahyâ.

* Bu bildiri, 20-22 Kasım 2006 Tarihlerinde İstanbul Üniversitesi ve Kocaeli Üniversitesinin işbirliği ile Kocaeli Umuttepe Kampusunda düzenlenen olan "Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi" III. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve yeniden yazılmış metnidir.

Giriş

Tarım, bilim olarak üç ana grupta incelenir: bunlar bitki yetiştirme bilgisi fitotekni, hayvan yetiştirme bilgisi olan zootekni ve bunlardan elde edilen mahsullerin işlenip değerlendirildiği ziraat teknolojisi kısımlarıdır. Aslında ziraat ilmi zooloji, botanik, jeoloji, hidroloji, klimatoloji ve ekoloji ilimlerinin uygulamalı bir şeklidir. Ziraat veya tarımın, bilimlerin sınıflamasını yapan ünlü eski Yunanlı filozof Aristo'nun yapmış olduğu ilk tasnifte yer almamış olduğu ve bu bilim dalının ilk defa bağımsız bir disiplin olarak ortaçağ'da müslümanlar tarafından yapılan bilim sınıflamalarında (10. asırda *İhvan-ı Safa Risaleleri*¹, 11.asırda Şahmerdan bin Ebi'l Hayr tarafından yazılan Farsça *Nuzhetnâme*, 12. asırda anonim olarak farsça yazılan *Yevakit'ül Ulûm* ve din bilgini İmam Fahreddin-i Razi'nin Farsça *Camii Ulum*, 14.asırda Şemsüddin-i Amuli'nin Farsça *Nefâis'ül Fünûn*² ve İbn-i Haldun'un Arapça *el – Mukaddime*³, 15. asırda Osmanlı ulemasından Taşköprülüzade Arapça *Mevduât'ul Ulûm*'da⁴, 16. asırda yine Osmanlı alimlerinden Malkaralı Nev'î Efendi Türkçe *Netâyic 'ül Fünûn* adlı eserlerinde⁵ yer aldığı bugün açıklıkla bilinen bir husustur. İslam dünyasında tarımın müstakil bir bilim dalı olarak kabul edilmesi sonucunda, çeşitli disiplinlere sahip (din ve dil alimi, şair, hekim, vezir ve hatta sultanlar, halife gibi) farklı şahsiyetler tarafından 800–1500 yılları arasında doğrudan ziraat ilimlerine ilişkin 40'a yakın kitabın yazıldığı tesbit edilmiştir. Bu eserlere zirai botanik–zooloji (veya diğer bir ifade ile agro-biyoloji) ile alakalı çalışmalar da ilave edildiğinde bunların sayısı artmaktadır⁶. Bu kitaplar arasında

¹ Harun Dıraman, An overview of agricultural sources written in the medieval Islamic world. *Newsletter of Ibn Sina Academy*. Vol 2 (4), 2002, s.7, Aligarh Muslim University. Aligarh, India.

² Ziva Vesel, Les Encyclopédies Persanes.Essayi de Typologie et de Classification des Sciences.Mémoire 57.Inst.Français de Rech.en Iran. Bibliothèque Iranienne No.31.Éditions Recherche sur les Civilisations,1986, s17,18,28,36,40,46,47.

³ İbn Haldun, Mukaddime II, Şark İslam Klasikleri, çev.Z.Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989,s.603-4

⁴ Harun Dıraman, İslam Dünyasında Yazılmış Tarım Kitapları Hakkında Kronolojik Bibliyografya. *Türktarım*. Sayı 153, 2003, 44.

⁵ Nev'î Efendi, İlimlerin Özü '*Netâyic 'ül Fünûn*', haz.Ömer Tolgay. İnsan Yayınları,1995 s.221-224

⁶ Dıraman, An overview of agricultural sources written in the medieval Islamic world, s 7- 8; Dıraman, İslam Dünyasında Yazılmış Tarım Kitapları Hakkında Kronolojik Bibliyografya, s.50-51.

en dikkat çekici olanları, kuşkusuz bazı devlet adamları (halife, sultan veya vezir) tarafından yazılanlardır.

İslam dünyasında tarım bilimine dair yazılan kitaplar çok farklı disipline ve mesleklere sahip kişiler tarafından hazırlanmıştır. Bunlar arasında 9. asırda yaşayan Abbasi halifesi el *Me'mun*⁷, Yemen'de 13-15. asırlar arasında hüküm süren Türkmen asıllı Resuli Sultanlarından *Melik'ül Muzaffer*, *Melik'ül Eşref*, *Melik'ül Müeyyed*, *Melik'ül Mücâhid* ve *Melik'ül Efdal* ünvanları ile anılan beş hükümdar⁸, Eyyubi Devleti vezirlerinden *İbn-i Mammâti* ve bu çalışmada faaliyetleri anlatılacak olan İlhanlı devleti veziri *Reşidüddin Tabîb* ve Memluk devleti veziri *Cemâleddin-i Vatvâfi* gibi devlet adamları⁹; Endülüs'de 11 asırda yaşayan din alimi *İbn-i Haccac el İşbili*¹⁰; Endülüs'lü şairler *Tignâri* ve *İbn-i Luyûn*¹⁰; tıp doktoru (hekim) olarak Endülüs'den Ebû Kasım ez Zehrâvî ve onun öğrencisi *Abdurrahman ibn-i Vafid*¹¹, sufi olarak da 16. asırda Maveraünnehir'den *Kasım bin Yusuf Ebi Nasr el-Ensari*¹² bilim tarihi açısından son derece önemli ve ilginç örneklerdir. Bu husus, bilim tarihinde ortaçağ İslam dünyasında din, bilim ve devlet adamlığı (siyaset-politika) arası ilişkileri; tarım bilimleri tarihi açısından inceleme konusunda ayrı bir çalışma olarak önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Moğol istilası sonunda Ortadoğu'da kurulan İlhanlı devletinin bilim adamı ve hekim (tabip) kişiliğiyle de bilinen ünlü veziri Reşidüddin Fazlullah Hemedani'nin (1248–1318) tarım bilimleri açısından önem taşıyan ve ülkemiz kütüphanelerinde herhangi bir yazma nüshasının mevcudiyeti – şimdiye kadar – bilinmeyen *Kitâb-ı Âsâr-ı ve Ahyâ* adlı eseri ve bu zatın bazı zirai faaliyetleri Türk Bilim dünyasına tanıtılacaktır.

⁷ Dıraman, An overview of agricultural sources written in the medieval Islamic world, s. 8-10; Dıraman, İslam Dünyasında Yazılmış Tarım Kitapları Hakkında Kronolojik Bibliyografya, s.45.

⁸ Harun Dıraman, Ziraat Bilgini Sultanlar: Türkmen Asıllı Resuloğulları Döneminde Yemen'de Ziraat Faaliyetleri. I. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 15 -17 Kasım 2001. İstanbul. Türk Teknoloji Tarihi Bildiri Kitabı, haz. Emre Dölen ve Mustafa Kaçar. Türk Bilim Tarihi Kurumu Yayını – İstanbul, 2001.s 226–230.

⁹ Dıraman, An overview of agricultural sources written in the medieval Islamic world, s 9-10,14.

¹⁰ A.g.e.

¹¹ A.g.e.

¹² Dıraman, İslam Dünyasında Yazılmış Tarım Kitapları Hakkında Kronolojik Bibliyografya, s.48.

Reşidüddin Tabib'in Siyasi Hayatı

Tam adı *Ebü'l Hayr Reşidüddin Fazlullah bin İmadiüdevle el Hemedani* olan ve genellikle Reşidüddin Tabib adıyla bilinen bu zatın hayatının erken dönemlerine dair fazla bir bilgi olmamasına karşın, kendisi 1247-48 yılında Batı İran'daki Hemedan (Yunanca Ekbatana) şehrinde doğmuş olup, etnik olarak Fars, Arap veya Türk bir kökenden değil; İran'da yaşayan Yahudi bir aile gelmektedir¹³. Yüksek bir entelektüel seviyeye (hekim) sahip olan ailesi (dede-baba) ile birlikte kendisi de 30'lu yaşlardayken kendi istekleriyle Müslüman oldular.

Ailece İlhanlı devletinin hizmetine girdiler. Tıptaki mesleki kariyerini yükseltmek amacıyla kendisi İran'ın çeşitli şehirleri arasında seyahatler yaptı ve dönemin ünlü bilim adamlarından dersler aldı. Ünlü bir hekim olarak İlhanlı toplumunda yer edinen *Reşidüddin*, önce İlhanlı hükümdarları *Abaka Han* (1265- 1281), *Argun Han* (1284-1291) ve daha sonra da Gazan Han'ın özel hekimi oldu ve 1298 yılında *Gazan Han* tarafından vezir *Sa'ddüdin* ile birlikte ülkeyi yöneten Divan'da maliye vezirliğine tayin edildi. Böylece onun hayatındaki en parlak ve başarılı devre başlamış oldu¹⁴. Aynı zamanda dönemin İlhanlı Hükümdarı *Gazan Han*'nın 1295'de Lamaist Budizm'den İslam dinine geçişinde de Vezir *Emir Nevruz* ile birlikte ona yaptığı telkinleriyle önemli bir rol oynadı.

Mahmud Gazan Han'nın 1304'de vefatıyla birlikte yeni hükümdar *Muhammed Olcayto Hüdebende* döneminde (1307-1316) de vezirlik görevine devam etti ve bu dönemde de hakkında olan bir çok politik badireleri ustalıkla bertaraf etmeği başardı ve nüfuzunu korudu. Ayrıca, bütün bunların yanında yapmış olduğu çeşitli bilimsel çalışmalarıyla ve alimlere verdiği desteğe de devam etti. *Olcayto Han*'nın 1316'da vefatıyla birlikte yeni genç hükümdar *Ebu Said* (1316 -1335) zamanında da vezirlik görevinde herhangi bir değişiklik olmadı. Ancak bu

¹³ Anonymous, Reşidüddin Tabib. İslam Tarihi Ansiklopedisi. Türkiye Gazetesi Yayınları Cild : 9,1989-90, s. 15-6; Ann K.S Lambton, "The *Athar wa Ahya* of Rashid al – din Fadl Allah Hamadani and His Contribution as an Agronomist and Arboriculturist and Horticulturist" R.Amitai-Preiss & D.O. Morgan (hızr). The Mongol Empire and its Legacy.. Brill. Leiden, Boston, Köln, 1999,s .126 -27; George Sarton, Introduction to The History of Science .in Vol: 3 (Science and Learning in the Fourteen Century), Part 2. Rashid al din, s. 969-970. Reprint and published by Robert E.Kreiger Publishing Co.Inc.,1975, New – York,USA.

¹⁴ Lambton, "The *Athar wa Ahya* of Rashid al – din Fadl Allah Hamadani..." s .128 .

dönemin başlangıcında Divan'daki diğer vezir *Ali Şah* ile aralarının açılması, onun vezirlik görevinden azledilmesine yol açtı. Ayrıca muarızları tarafından Olcayto'yu zehirlemek suretiyle öldürdüğü iddia edilmesi sonucu Tebriz'de yapılan muhakemede kendisini müdafaa etmesine rağmen, diğer oğlu *İzzeddin İbrahim* ile birlikte 18 Haziran 1318 'de idam edildi. Bütün malı mülkü yağmalandı ve cesedi Tebriz sokaklarında sürüklendi¹⁵.

Reşidüddin Tabib'in Bilimsel ve Kültürel Faaliyetleri

İlhanlı Devleti'ne büyük hizmetleri geçen ve adeta altın çağını yaşatan Reşidüddin Tabib, yüksek entelektüel kapasitesinin yanı sıra pek çok hayır eserleri yaptırmıştır. O, devlet idaresindeki mahareti, geniş ilmi ve derin kültürü yanında büyük bir servetin de sahibi idi. Bu servet öncelikle hekimlik mesleğinden, kendisine kalan mirastan ve verilen hediyelerden meydana gelmekteydi. Reşidüddin, bunları hayra sarfetmeyi sever ve bundan da büyük zevk duyardı. Yirmi sene kadar süren vezirliği müddetince pek çok hayrat ve hizmet yaptı. Gazan Han döneminde gerçekleştirilen ve zirai anlamda İlhanlı devletinde önemli ve olumlu sonuçlanan bazı politik gelişmeler de (köylülerin korunması, yeni vergi sistemi, metruk toprakların ihyası, yabancı ülkelerden çeşitli meyveler, tohumlar ve tıbbi bitkiler getirilmesi ve bunların çiftçilere verilmesi, sulama kanallarının tamiri ve yeni ağırlık ve hacim ölçülerinin uygulanması, eski kervan sarayların tamiri ve yenilerinin inşası, yerli-yabancı tüccarların korunması, ve yeni yerleşim yerlerinin kurulması, tarımsal üretimin doğru bir şekilde yapılmasında mevsimsel faaliyetlerin düzgün takibi için rasathaneler kurulması gibi) onun telkinleriyle yapılmıştı. Bu sayede göçebe ağırlıklı Moğol devlet sistemi yerleşik düzenle tanışmış ve geçmiş yıllardan beri azalan zirai üretim ve gıda ihtiyacı giderilmeye başlanmıştı. Ülkenin başkenti olacak olan İran Azerbaycan'ındaki *Sultaniye* şehrinde kendi parasıyla bir *Reşidiyye* adında bir yerleşim birimi inşa etti. Kendine ait arazileri hayrat işlerine vakfetti. Ayrıca Anadolu'da ve Azerbaycan'daki bazı metruk arazileri imar ederek meskun hale getirdi. Malatya civarında "*Nehr-i müstecidde-i Gazani*" denilen kanal civarında ve Anadolu'da vali olan oğlu Celaleddin'nin

¹⁵ Anonymous, 'Reşidüddin Tabib', s. 15; Lambton, "The *Athar wa Ahya* of Rashid al – din Fadl Allah Hamadani..." s. 126 -27; Sarton, Rashid al din, s.969-970.

yönetiminde Gazan Han adına *Mahmudabad*, *Yukarı ve Aşağı Mahmudiye* köylerini, *Gazanabad*, *Sultanabad*, *Mubarekabad*, *Şahabad* gibi yaklaşık 26 köy ve kasaba kurmuştur. Mardin Cizre’de açılan “*Nehr-i müstecidde-i Reşidi*” adlı kanal civarında da on dört köy kurdu ve buralara Türkmen aşiretlerini iskan ettirdi¹⁶. Ayrıca görev yaptığı Yezd şehrinde mevcut 564 adet kanat (yer altı sulama kanalları) yanında yaptırıp vakfettiği yeni kanatların tamir masrafları ve yenilerinin açılması için paralar ayırdı. Benzerlerinin Tebriz’de de inşaa ve korunması için gayretler sarfetti. Özellikle Reşidüddin Fazlullah, *Asar-ı ve ahyā*’nın 3,4 ve 5. bölümlerinde tarımsal faaliyet için gereken alet – ekipmanlar; sulama için yer altı kanalı (kerhizler), membalar ve onları değerlendirme şekilleri ve bentler ve barajların inşası ve onların kazı teknikleri ve onları ilgilendiren her türlü konuları ele almaktadır¹⁷.

Reşidüddin Tabib’in imar ve hayrat işleri bilhassa Azerbaycan’da dikkati çekmiştir. Tebriz’in doğusunda *Kuh-i Veylan* yamacında *Rab’i Reşidi* adıyla kurduğu mahallede kanallar, darüşşifa (Hindistan, Çin, Mısır ve Suriye’den gelen uzman hekimlerin çalıştığı bir yer), medrese ve kütüphaneler yaptırmıştır. Zamanla *Rab’i Reşidi* gelişerek bir şehir halini aldı. Evler (30000 adet), dükkanlar (1500 adet), kervansaraylar (24 adet), bahçeler, hamamlar, mescidler, çeşitli gıdaların ve malların muhafaza edileceği ambarlar, depolar, değirmenler, kumaş ve kağıt imalathaneleri ve darphane yaptırdı. Bu mahallede *Küçe-i Ulema* adında yalnızca alimlere ve ilmi müesseselere mahsus bir cadde kurulmuştu. Burada çeşitli İslam dünyasının çeşitli yerlerinden hatta Bizans’dan gelen 6000-7000 arasında öğrenci bulunmaktaydı. Ayrıca buradaki genel kütüphane 60.000 cilt eserden oluşmakta olup, o zamanın en meşhur kütüphanelerinden idi. İslam dünyasındaki en meşhur hattatların eserleri de bu kütüphanede bulunuyordu. Yaptırdığı eserlerin korunması, tamiri ve kaybolmaması için ayrıca vakıflar kurmuş, bunlar vasıtasıyla harcamaların ve diğer masrafların karşılanmasını sağlamıştır. Reşidüddin Tabib’in ilimi faaliyeti yanında, bilimsel çalışmalarını yayma gayreti de dikkat çekiciydi. Tıp ilmine ve diğer mühim bazı mevzulara dair yazdığı kitapları; Arapça, Farsça, Moğolca ve

¹⁶ Anonymous, ‘Reşidüddin Tabib’, s. 17; Lambton, “The *Athar wa Ahyā* of Rashid al – din Fadl Allah Hamadani...” s.127 -28,131; Sartou, Rashid al din, s.970,974.

¹⁷ Lambton, “The *Athar wa Ahyā* of Rashid al – din Fadl Allah Hamadani...” s.132-33.

hatta Çince yazdırarak bunları zamanının en meşhur hattatlarına çoğalttırdı. Böylece eserlerini memleketin her tarafındaki kütüphaneler gönderdi. Kitaplarını o devrin en iyi kağıdı olan Bağdat kağıdına yazdırdı. Bütün bu eserlerin çoğaltma, tercüme, resimleme ve haritalama faaliyetleri için 60000 dinar civarında bir masraf yapmıştı. Eserlerin çoğaltma faaliyeti içinde yer alan *minyatürleme aktivitesi*, tarihte adını *Tebriz Minyatür Okulu* olarak yer alan bir ekolün de doğmasına yol açtı. Bu gelişen ekolün etkileri sanat tarihçilerinin tesbitlerine göre, Bizans aracılığıyla İtalya'ya ve diğer Müslüman sanatçılar vasıtasıyla da Hindistan'a kadar ulaşmıştı¹⁸.

Reşidüddin Tabib'in Yazdığı Eserler

Reşidüddin Tabib, yoğun şekilde meşgul olduğu devlet işlerinden başka, artan zamanlarında on dört kadar da kitap yazdı. Reşidüddin bilimin bir çok sahasında oldukça bilgili bir kişi olup bir çok dili de bilmekteydi. O eserlerini genel olarak Farsça yazmakla birlikte, bazı kitaplarını Arapça yazdı. O Farsça, Arapça, Moğolca, Türkçe (Uygur Lehçesi), İbranice ve belki de Çince biliyordu. Onun tarafından yazılmış olduğu bilinen eserleri, aşağıda topluca verilmiştir¹⁹.

1. Tensukname-i İlhani der Fünun-u ulum-u Hitayi: Ülkemizde yazma bir nüshası (Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Kısmı: MS 3596) bulunan bir eser olup, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Çin tıbbi ve bilimi hakkında önemli bilgiler veren bir eserdir²⁰.

2. Asar-ı ahya : Bu makalede tanıtılacak olan eserdir .

3. Kitab-ı Siyaseti tedbir-i mülkü hitaiyan: Çin ve Moğollar'daki devlet idaresi hakkındadır.

4. Cami- ut- Tevarih : Dünyanın başlangıcından kendi dönemine kadar olan bir dünya tarihi olup bilim dünyasında en çok tanınan, bilinen ve üzerine araştırmalar ve çalışmalar yapılan eseri olup, Gazan han zamanında yazmaya başlayıp Olcayto zamanında bitirdiği eserdir. Kitap Farsça yazılmıştır. İlk cildi

¹⁸ Anonymous, 'Reşidüddin Tabib', s. 17; Sarton, Rashid al din, s.970.

¹⁹ Anonymous, 'Reşidüddin Tabib', s. 17-18; Sarton, Rashid al din, s.970 -73; Lambton, "The Athar wa Ahya of Rashid al – din Fadl Allah Hamadani..." s.128-29.

²⁰ Sarton, Rashid al din, s.972.

Türk ve Moğol; ikinci cildi İslam, Çin, Hind, İsrail ve Frenk tarihine ayrılmıştır²¹.

5. Şuabı pañçgana :Arap,Türk,İsrail oğulları, Frenk ve Çin'lilerin hakim sülalelerinin şecerelerini , Türk ve Moğol hanlarının aile fertlerini, büyük memurlarını ve ordu mevcudunu gösteren bir eserdir .

6. Suvar-ı Ekalim : Coğrafyaya dairdir .

7. Miftah'ül Tefasir: Budizm ve Hinduizmde temel inanç olan re-
enkarnasyonun reddi ve boş olduğu hakkında yazdığı bir eserdir .

8. Tevzihat-ı Raşidi: Bu eserinde ondokuz farklı (ilaçlar, idari konular, seyahat notları gibi) mevzudan bahsetmiştir .

9. Letaif'ül Hakaik: Ondört risaleden oluşan bir eserdir .

10. Beyan'ül Hakaik: Tıp ve diğer konulardan bahseder.

11. E'sile ve ecvibe .

12. Fevaid'ül Sultaniye: Bu eserinde muvafakkiyyet, istidad, ilham, vahiy, nübüvvet, mebde ve mead'dan bahsetmiştir .

13. Mukataba-ı Reşidi:Çeşitli mektuplarıdır.Tıbbi bilgilerinin yanı sıra, ekonomik ve seyahat notlarını, ülkenin demografik yapısı, siyaset bilgilerini de kapsamaktadır .

14. Vakfname-i Rab'ı Reşidi: Arapça yazılmış olup, Tebriz'deki meşhur vakfiyeleri ve onların şartlarının anlatmaktadır. Aynı zamanda bu vakfiyenin içerisinde yazmış olduğu eserlerin listesi de bulunmaktadır. Burada tanıtımı yapılacak olan eser de isim olarak *Kıtab-ı Kıtab-ı Âsâr-ı ve Ahyâ* olarak verilmektedir.

Asar-ı ve Ahyâ Hakkında Bilgiler

Bilim tarihinin en ilginç şahsiyetleri arasında yer alan Reşidüddin Tabib'in zirai bilgileri de ihtiva eden bu eserini *Mahmud Gazan Han* döneminde başlayıp, *Olacayto Han*'ın saltanatı döneminde (1309 -1310 yılı) tamamladığı, *Vakfname-i Reşidi*'de geçen bazı beyanların ışığında tahmin olunmaktadır. Eserin muhtelif adları bulunmakta olup, Tarihçi Hamdullah Mustavfi'ye göre *Âsâr-ı ve Ahyâ-ı Reşidi*, *Mecmuâ-yı reşidi*'ye göre *Âsâr-ı ve Ahyâ* ve

²¹ A.g.e. s.970-71

*Vakıfname-i Reşidi'*ye göre ise *Kitâb-ı Âsâr-ı ve Ahyâ* olarak bildirilmektedir. *Âsâr-ı ve Ahyâ* isimlerinin daha uygun olacağı tarihçilerce bildirilmektedir. Eserin 17. asırdan kalma bir yazma nüshası,1989 yılında İran'da Tahran Üniversitesi Profesörlerinden *Manuçehr Satudeh* ve *İraç Afşar* tarafından Prof. Dr. Mehdi Mugadeh'in bir önsözü ile tıpkı basım olarak Mc Gill Üniversitesi ile ortak bir çalışma şeklinde *Âsâr-ı ve Ahyâ* adıyla yayınlanmıştır²².

Reşidüddin Tabib aslında bir ziraatçi ve zirai ilimlerle doğrudan ilgisi olan bir şahıs değildir. Onun belki, tarımla ilgisi olacak tek şey *Letaifül hakaik* adlı risalesinde de belirttiği gibi seher vakti, sarayının veya evinin bahçesindeki gülleri sulamak veya belki budamaktır. Ancak Moğol istilası sonucu İlhanlı ülkesinde önemli seviyede bir nüfus azalmasının olduğu da bir gerçektir. Bunun sonucunda ülkede zirai üretim ve gıda kaynakları hatırı sayılır derecede azalmıştı. Ayrıca, bu durumu düzeltmek ve insanları tarıma teşvik etmek için, kendi şahsına ait yaptırdığı veya vakfettiği çiftliklerdeki arazilere dış ülkelerden veya İlhanlı devletinin farklı yerlerinden ağaçlar getirtti ve onların intibak (adaptasyon) durumlarını gözledi ve eserine kaydetti. Bir devlet adamı olarak da bu olumsuz durumu giderebilmek için; göçebe ağırlıklı topluma gereken tarımsal bilgi transferinin de yapılmasını - doğrudan olmasa bile eskatolojik (uhrevi maksatla)- gerçekleştirme olarak bu eseri kaleme aldı. O kitabının başında maksadını "her kim bir köprü inşa eder, bir ribat veya kerhiz (sulama kanalı) yapar, çeşitli türdeki ağaçları ve tohumları önce onların bulunmamış olduğu yere getirir, eker ve dikerse; onları eken, diken ve onları nasıl yapmayı öğretenler ve böyle ağaç ve tohumları ekmek için onları teşvik eden insanlar, onların bu gayret ve yol göstericiliğinden bir çok insan uzun yıllar boyunca faydalanacak ve yapana da ahirette sevap kazandıracaktır" şeklinde ifade etmektedir²³.

Yazar eserinde, kendinden önce yaşamış çeşitli Müslüman coğrafyacılar ve ziraat alimlerinden (örneğin 9.asırda yaşamış olan ünlü Müslüman tarım bilgini İbn-i Vahşiyye gibi) ve Çin kaynaklarından (özellikle *Wu –Han* tarafından 1270 yılında yazılan *Tarımın ve Seri Üretimin Temelleri* adlı Çince eserden) doğrudan veya dolaylı iktibaslar yapmasına rağmen, herhangi bir şekilde

²² Lambton, "The Athar wa Ahya of Rashid al – din Fadl Allah Hamadani..." s.128-29,131-32.

²³ A.g.e.

referansları vermemiştir. Çünkü bu eserin arka planında, yazılı (daha önce özellikle Arapça yazılmış tarım – botanik ve coğrafya kitapları) ve sözlü kaynaklardan (tüccarların, seyyahların, çiftçilerin) ve bazen de kendi pratik gözlemlerinden gelen, toplanan – tasnif edilen- ve özellikle de dönemin İlhanlı toplumu tarafından pratikte kolayca kullanılabilir tarımsal bilginin transferi vardı²⁴.

Eser 24 ana bölümden ibaret olup; tarımın ana konuları olan tarla tarımı (agronomi), bahçe bitkileri (horticulture), ağaç ve fidan yetiştirme (arboriculture), sulama (irrigation), hayvan yetiştirme (zootekni) ve kısmen de gıda teknolojisi konularının yanında toprak bilgisi (pedoloji), bitki koruma (plant protection), iklim bilgisi (klimatoloji), böcek bilgisi(entomoloji) ve kuş bilgisi (ornitoloji) konularını ihtiva etmektedir²⁵.

Reşidüdin Tabib ismiyle de anılan yazar eserinde bu konuları sırasıyla bölümler olarak iklimler [Bölüm 1] ; soğuk ve sıcak bölgelerdeki toprak ve su ve onların kendi özellikler (su-toprak bilgisi) [Bölüm 2]; tarımsal faaliyet için gereken alet –ekipmanlar; sulama için kanal (kerhizler), bend ve barajların yapımı [Bölüm 3,4,5] ; tohumlu ve köklü bitkilerin ekimi-dikimi; (İlhanlı döneminde) devletin hakimiyeti altında ve komşu ülkelerdeki meyve ağaçları çeşitleri ve türleri; aşılana meyve ağaçları ve onlardan yararlanma şekilleri [Bölüm 6,7,8,9]; gübreler, gübre çeşitleri ve onların nitelikleri [Bölüm 10]; kavun, salatalık ve yemeklik otların çeşitleri [Bölüm 11]; buğday, arpa ve diğer tahılların ekimi ve onlardan yararlanma şekilleri [Bölüm 12]; şeker kamışı, pamuk, susam, keten, jüt ve çivit ve benzeri bitkilerin ekimi [Bölüm 13]; çekirgeler, fare, karınca, yılan ve akrep benzerleri [Bölüm 14]; güvercinler, tavuklar ve diğer evcil kanatlıları yetiştirmek ve onların soylarını çoğaltmak [Bölüm 15]; at, öküz, eşek ve diğer benzeri evcil ve yabani hayvanların yetiştirilmesi [Bölüm 16]; arılar ve arı çeşitleri ve çeşitli hayvansal şeker kaynakları ve balların muhafazası [Bölüm 17]; böceklerin tabiatı ve onların ağaçlara, meyvelere ve ekilen bitkilere zararları ve onlardan korunma yolları [Bölüm 18]; tahıl çeşitlerinin depolanması ve onların muhafazası, kuru üzüm ve şarabın muhafazası [Bölüm 19]; şehircilik açısından çatılı ev inşaa bilgisi [Bölüm 20]; gemi, köprü ve kale inşaa bilgisi

²⁴ A.g.e. s .128-29,131-32.

²⁵ Sartton, Rashid al din, s.973.

[Bölüm 21];çeşitli hayvanlardan yararlanmak [Bölüm 22]; madenlerden değerleri taşları çıkarmak ve onları işlemeğe dair alet –ekipman bilgisi [Bölüm 23] ; değerli taş ve kayalara özgü nitelikler ve onların faydaları [Bölüm 24] olarak vermektedir²⁶.

Asar-ı Ahya'dan Bazı Önemli Kısımlar ve Notlar

Reşidüddin Tabib'in eserinde en önem verdiği konuların başında ağaç ve fidan yetiştirme bilgisi (arboriculture) gelmektedir. Bu kısımda, meyve ağaçlarında aşılama tekniğinin yaygınlaştırılmasıyla, (özellikle Güneydoğu Asya, Çin ve Hindistan'da yetişen) bir çok meyve ağacı türünün üretilmesi, yetiştirilmesi ve çok uzak bölgelere yayılmasının çok kolay olacağını dikkat çekmekte ve aşılama tekniğinin çiftçiler ve çiftlik kahyaları yanında, mimarlar ile alimler arasında da bilinmesi gerektiğini ısrarla ifade etmektedir. Sıcak bölgelerden soğuk bölgelere taşınacak ağaç ve bitkiler (özellikle nar, elma, armut, çeşitli eriklerin ve badem ağaçların yetişmesi, onların nasıl kurutulacağı ve muhafaza edileceği) hakkında da kendi şahsi tecrübelerini ve ceviz ağaçları (onların meyve ve kıymetli keresteleri sebebiyle özel bekçilerce korunduğu) konusunda da özel gözlemlerini anlatmaktadır. Dönemin başkenti Tebriz'de diktirdiği (sıcak iklim) meyve ağaçları olarak incir, unnap (jujube) ağacı (aslında en iyi şekilde Çin ve Doğu Türkistan'da yetişen bu ağacı İran'ın Gürgan ilinden getirmişti), portakal ve zeytin ağaçları diktirdiğini ve kış boyunca da onları soğuktan korumak için fidanların üstlerini üzeri inek gübresiyle sıvanmış genişçe bir kubbeye benzeyen sepetlerle kapattı ve fidanların kök çevrelerine de at gübresi serpildiğini (malçlama işlemi) yazmaktadır. Anadolu ve Gürcistan'da yetişen kiraz ağaçlarından ve onların erken olgunlaştığından bahseden yazar, Gürcistan'da tatlı kestanenin çok olduğunu, Azerbaycan'da ise çok nadir olduğunu kaydetmektedir²⁷.

Dutlar konusunda oldukça geniş bilgi veren yazar, onların siyah, beyaz ve kırmızı renklerde olduğunu en iyi beyaz dutun Kemah (Erzincan)'da yetiştiğini ve onun kurutulup civar beldelere aranan bir ürün olarak satıldığını kaydetmektedir. Semerkant, Harezmi ve Kaş'daki dutlardan pekmez yapıldığını

²⁶ Lambton, "The Athar wa Ahya of Rashid al – din Fadl Allah Hamadani..." s.130-31.

²⁷ A.g.e. s .135-37.

ve bazı dutların ipek böceği için yetiştirildiğini ve dutların tohumdan çöğür olarak veya çelikle üretildiğini bildirmektedir. İran'ın Yezd şehrinde çok iyi kalitede dut yetiştiğini ve onların budandıktan sonra dallarının – daldırma yoluyla – yeniden üretildiğini ve bu tarz üretme yönteminin diğer bölgelerde bilinmediğini gözlemiştir. Doğrudan toplanan taze yaprakların, budanan dalların yapraklarına göre ipekböceklerinin beslenmesinde daha iyi olduğunu belirten Reşidüddin Tabib, dönemi için en iyi kalite ipek üretiminin Yezd şehrinde olduğunu da yazmaktadır. Bir dirhem (miktar belirsiz ?) ipekböceği tohumunun (yumurtası) 500 man (600 dirhem) dut yaprağı yediğini ve 1 man (600 dirhem - 1.912 kg) ipek verdiğini bildirmektedir. İpekböceği yetiştirilen evler (inficar evleri) fare ve karıncaları uzaklaştırmak için kireç ile sıvanmış olup, ipekböcekleri aşırı sıcak – soğuğa karşı oldukça hassas olduklarından, gerekli şekilde muhafaza edilmelidir. Eğer onlar sıcaktan soğuğa taşınacak iseler, böcekler koyun yünü ile etrafı sarılmış bir kutuya konur; bu kutu da etrafı pamuk lifleriyle korunmuş ikinci kutu içinde muhafazaya alınır. Böylece böcekler gelişme müddetince hem soğuktan hem de aşırı sıcaktan korunur. Baharda hava ılık olduğunda, ipekböceği yumurtaları sıcaklığın etkisiyle yıpranmış ve bitkin olabileceklerdir. Kuzey ve Güney Çin'de geniş dut plantasyonları mevcut olduğundan çok fazla ipek üretilmektedir. Kağıt da siyah dutların ve diğer ağaçların kabuklarından yapılmaktadır. Kuzey Çin'de en kaliteli ve pahalı kağıdın ipek yapıldığını ve bunun nadir ve özel bir durumda olduğunu kaydeden Reşidüddin, kara duttan Çin'de şarap da yapıldığını, eğer ona şeker veya şeker şurubu ilave edilirse yararlı ve çok lezzetli olduğunu yazmaktadır²⁸.

Bu kısımda en ilginç olanı, Reşidüddin Tabib'in çay hakkında yazdıklarıdır. Bu bilgi belki de ortaçağ İslami ziraat kitapları içinde çay konusunda ilk ve tek örnek olabilir. Çince adı Çay olan çaya İranlı hekimler *Şah-ı halk* (?) adını vermektedirler. Anılan çay, Güney Çin'nin soğuk ve sıcak bölgelerinde yetişmektedir. Çay Çin'de Qumju ilinin bütün kesimlerinde, dağlarında, ormanlarında ve açık yerlerinde yetişir. Onun dış görünüşü mersin ağacından küçük, ve onun yaprakları nar yaprağına benzer fakat ondan küçük olup, tamamıyla yeşildir. Toplanan yapraklar, buhardan geçirilir, güneşte kurutmak

²⁸ A.g.e. s.138-40.

için yere serilirler. Eğer çay yaprakları hiç nem almamış ise yıllar boyu onlar dayanıklılığını kaybetmez. Çay Kuzey ve Güney Çin 'in bütün vilayetleri göz önüne alındığında ticareti çok karlı bir üründür. Hindistan'da çayın tüketimi Çin'e göre büyük ölçüde değildir. Kuzey Çin'deki Çin-Çiu ilinde, çok büyük ve geniş çalılara benzer farklı bir çeşit çay vardır. Yetiştirilen çayların miktarı her bir üretici için bir divan (kurul) tarafından tespit edilmekte, satış fiyatları ona göre yapılmaktadır. Çayın farklı dereceleri vardır. En iyi veya özel çay misk, kafur ve diğer şeylerle karıştırılır. Bu çayın sorumluluğunda resmi bir görevli veya *damgacı* vardı. Onun yaprakları bir değirmende kına gibi parçalanmakta, elenmekte ve bir kağıda sarılmakta ve gayr-ı meşru şekilde satılması için bir mühürle veya damga ile mühürlenip kapatılmaktadır. Ç kağıtla paketlenmekte, daha fazla kazanç için diğer bütün illere ihraç edilmektedir. Sıradan çay da damgalanmakta olup, ancak o yetiştirilmeden –tabii olarak–açık bölgelerden serbestçe toplanabilmektedir. Kubilay han, Kuzey Çin'e getirilmesine ve bahçelerde yetiştirilmesine izin vermişti. O soğuk bir bölge olan Hanbalık (Pekin) civarında Çandu 'da çay plantasyonları kurdu. Bu çay, nektarin çiçeği büyüklüğünde sarımsı bir çiçeğe sahiptir. Onun tohumu, bezelye büyüklüğünde olup, sarı renktedir. Çay tohum, çelik veya daldırma yöntemiyle üretilmektedir. Eğer o hamamlardan gelen su ile sulanırsa çok hızlı gelişir. Özel çay yetişen bölge, misk geyiği bulunan vilayetle komşu bir yerdir²⁹.

Bahçe Bitkileri yetiştirme bilgisi (horticulture) de Reşiddüddin Tabib'in özel ilgi duyduğu konulardandır. Özellikle o bu eserinde, yabani gülünü de içine alacak şekilde çeşitli güllerin üretilmesi, yetiştirilmesi ve aşılması konularında uzun bir bölüm ayırmıştır. Bu eserinde gül suyunun güleriyle meşhur Fars vilayetinden Suriye ve Mısır'ın bütün vilayetlerine ihraç edildiğini yazmakta, İsfahan ve Abhar'ın bid-i misk 'inin (*salix aegyptiaca*) çok iyi bilindiğini ancak Nusaybin'dekine eşdeğer olamayacağını da ilave etmektedir. İran'da bulunmayan Zambak'ın Mısır ve Avrupa'da yetiştirildiğini ve kendisinin İlhanlı Devleti'nin o dönemdeki Mardin valisi vasıtasıyla başkent Sultaniye ve Tebriz'e yetiştirilmek üzere getirttiğini ve onun yağının yüksek düzeyde faydalı olduğunu kaydetmektedir. Zambak'ın gayet geniş bir çiçek olduğunu, uzun süre hoş bir koku verdiğini ve kısa bir gövdede yettiğini ve çok beyaz bir renge

²⁹ A.g.e. s.142-43.

sahip olup hoş bir kokusu olduğunu da yazmaktadır. Ayrıca o eserinde “zambak çiçek açtıktan sonra, birkaç gün içinde solar ancak taç yaprağının dökmez. Onun kökleri sarımsağın köküne benzer. Zambak hem sıcak hem de soğuk iklimlerde yetişir” demektedir³⁰.

Reşidüddin tarla tarımı olarak nitelendirilen agronomi konusunda da önemli bilgiler vermektedir. O, çeşitli ülkelerdeki tarla sürme tekniklerinden (örneğin saban tipleri ve sayıları gibi) bahsetmekte; farklı buğday ve arpa çeşitlerini ve değişik bölgelerde yetişen onların ekin şekillerini kaydetmektedir. İbn-i Vahşiye gibi, Reşidüddin Tabib de sorgum (darı) ile millet arasındaki farkı gayet iyi bilmektedir. O sorgum’un iklim ve toprak tiplerine göre farklı çeşitlerinin olduğunu farklı terimler kullanmak suretiyle açıklar. Örneğin, *gavars* terimi Sorgum vulgare, *arzan* ise sorgumun belirli çeşitleri için ve *zurra* ise Panicum millet için kullanılmıştır. Sorgumun bir çok avantajlarının kaydeden yazar onu az bir tohumla çok bereketli ürün verdiğinden, az bir miktarının pişirmek için yeterli olduğunu, uzun yıllar dayanabildiğini, farelerin ona saldırmadığını, ucuz olduğunun ve kıtlık yıllarında insanların hayatının kurtardığını ve genelde fakir insanların yiyeceği olduğunu yazmaktadır. Sorgumdan boza, sorma ve tarsun adlı fermente bir içeceklerin yapıldığını bildirmektedir. Reşidüddin Tabib, Kıpçak bozkırlarında yetişen ve bir başka sorgum çeşidinde de bahseder, onun bol miktarda sütlü taneler ihtiva ettiğinden ve bu sebeple de iyi kabul edildiğinden, ayrıca onun bir sarı renkli bir çeşidinin var olduğunun da ilave etmektedir. Millet’in Kaşan, İsfahan ve Yezd’de yetiştirildiğini orada 1 man tohumun 300 veya 400 man mahsul verdiğini kaydetmektedir. Yarı yarıya buğday ve millet unundan yapılan ekmeğin, sade buğday unu ekmeğinden daha iyi olduğu, daha iyi renkte, daha ince ve hazm kolay, daha besleyici ve lezzetli olduğunu yazmakta, onun çabuk doyumluk hissi vermediğini de kaydetmektedir. Eğer milletin kabuğu çıkarılırsa iyi ve lezzetli bir yemek yapılabilir. Normalde milleti yetişmesi için çok fazla suya ihtiyaç olduğunun yazan Reşidüddin, son derece iyi ve gözenekli topraklara sahip olan ve yağmur suyunun 2 metreye kadar inebildiği Diyarbakır’da; bir istisna olarak susuz şartlarda ekilen millet mahsulünün diğer bölgelerde sulu şartlarda yetişen

³⁰ A.g.e. s.140-44.

milletlerden daha dayanıklı olduğunu, bizzat gördüğünü ifade etmektedir. Fakat yazar bu vak'anın nadir kabul edilmesi gerektiğini de belirtmektedir³¹.

Reşiddüddin pirinç tarımının Hindistan, Kuzey (*Hitay*) ve Güney (*Maçin*) Çin'de yapıldığını yazmakta, geçmişte İran'da bilinmediğini kaydetmektedir. O, çeltik ziraatının Sasaniler'den Nüşirevan zamanında getirildiğini ve kırmızı pirinç diye bilinen çeşidin o zamandan beri yetiştirildiğini yazmaktadır. Gazan han zamanında Hindistan'dan *sana* olarak adlandırılan daha küçük bir çeşit çeltiğin İran'a getirilip (Gilan, Mazenderan, Esterabad ve Gürgan Guştaspi, Mugan ve Basra yakınlarında Vasıt) yetiştirilmeğe başlandığını belirtmektedir. 1 man çeltik tohumundan 400 man ürün alındığını kaydeden yazar, çeltiğin her yıl ekilmediğini ancak Mazenderan vilayetinin bazı yerlerinde ve komşusu Esterabad ve Gürgan'da toprağın yorgun olması halinde her yıl çeltik tarımının yapılabildiğini ifade etmektedir. Yine bir sanayi bitkisi olan şeker kamışının da tarımın tasvir eden Reşiddüddin Tabib; Şustar ilinde çok kötü bir şekilde yetiştiğini ve çok kırmızı şeker verdiğini Bağdad'daki piyasada revaç (örneğin şurup kaynatıldığında kırmızı- beyaz şekere ayrışması) bulmadığını yazmaktadır. En iyi şeker kamışı ve şekerin Mazenderan' dan geldiğini iklimden kaynaklanan yüksek nemden dolayı ikinci kalite olduğunu ve benzer şekilde Bam, Rikan ve Makarnat da aynı durumun olduğunu belirtir. Ham şeker o zamanlar da Hindistan'da ithal ediliyordu³².

Pamuk ziraatının Horasan'da ayrıca Kuhistan, Maybud, Ardakan, Bafruya, Musul, Erbil ve İsfahan'ın bazı köylerinde yapıldığını yazmakta ancak zamanındaki pamuk ziraatının büyümesine dair herhangi bir kayıt vermemektedir. Kavunlar hakkında oldukça detaylı bilgiler veren Reşiddüddin Tabib, onların tohumlarından Semarkand, Buhara ve Harezmi'de yağ üretildiğini yazmaktadır. Bunlardan yağ elde etme işleminin İran'da bilinmediğini ve onun yerine İran'da kolza yağının kullanıldığını belirtmektedir. Maveraünnehir'de ise pratikte kavun tohumlarının ekim hazırlığında dumanlandığını ve bu tekniğin daha sonra Hemedan'da kendi zamanı için yaygınlaştığından bahsetmektedir³³.

³¹ A.g.e. s.145-50.

³² A.g.e. s.150-1.

³³ A.g.e. s.153.

Sonuç ve Değerlendirme

Reşiddüddin Fazlullah Hemedani, sahip olduğu çok geniş bilgisi, çok dilli özelliği, dikkatli gözlemciliği ve çok seyahat etmesi ile tarımın çeşitli disiplinlerindeki (agronomi-tarla tarımı-, arboriculture-ağaç dikimi- ve horticulture –bahçe tarımı-, irrigation-sulama-) pratik tecrübesi ve bilgisindeki değişiminden dolayı muhtemelen ortaçağ İran'ı hatta Ortadoğu'su için eşsiz bir şahsiyet olarak görülmelidir. O aslında koltuksuz ve çok yönlü bir yazar olup, çiftçiliğin günlük rutin faaliyetleri, sulama sistemlerinin karmaşıklığı, bitkilerin üretilmesi ve böceklerin bitkilere zararları ve ayrıca başarılı aşılama ve bitkilerin farklı yerlere nakledilmesinin memnuniyeti hakkında çok şeyleri de kaleme aldı .

Reşiddüddin Tabib'in politik olarak en önemli etkisi İlhanlı devleti hükümdarı Gazan Han'ı İslam dinini kabule etmesi için yapmış olduğu olumlu telkinler ile birlikte devletin idari ve mali sistemindeki iyileştirmelere yol açmasıdır. Bunların sonucunda, sahip olduğu yüksek entellektüel kapasitesini Moğol istilası ile azalan ülke nüfusunun artması ve geliştirilmesi için yeni şehirler kurmak veya eski yerleşim yerlerini onarmak şeklinde ortaya çıkardı. Ayrıca artan gıda ihtiyacını karşılamak ve ticareti geliştirmek için çiftçilere değişik bitkisel materyal sağlamak, sulama sistemlerini onarmak veya yeniden kurmak, aşılama tekniğinin çiftçiler arasında yaygınlaşmasını gerçekleştirmek suretiyle, Moğol istilası sonrası yok olan Ortadoğu ziraatına (özellikle de İran, Irak ve kısmen Anadolu) bugünün modern bir zirai yayımcısı gibi çok önemli katkılarda bulunmuştur. Reşiddüddin Tabib, meslek olarak taşıdığı hekimlik sıfatının yanına yapmış olduğu zirai aktiviteleriyle *Ziraatçı Vezir* ünvanını da kesinlikle hak etmiştir.

Bu eser 14. asırdaki tarımsal ve ekonomik faaliyetin tarihi ve tarımsal coğrafya ve belki de ekoloji açısından önemli bir yazılı kaynak olmasının yanında; tarımın bilimselleşmesi serüveninde dikkate alınacak bir ilmi bir metin olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu eserin incelenmesi ile, bu güne kadar tarım biliminin gelişmesi konusunda batı İslam dünyasında (Mağrib, Endülüs) yapılan yoğun faaliyetlerin yanında; doğu İslam dünyası (İran, Maveraünnehir ve Hind) katkısının da gözardı edilmemesi gerektiği görülmektedir.